

Oblicza wojny na płótnie. Codzienność okupacyjna Pilzna (1939–1945) na obrazach Romana Wojnarskiego

The faces of war on canvas: everyday life
under occupation in Pilzno (1939–1945) in the
paintings of Roman Wojnarski

DOI: 10.61027/2025/7/1639

POZAMILITARNE ASPEKTY WOJNY

PILZNO	PILZNO
SZTUKA REGIONALNA	REGIONAL ART
ŹRÓDŁA HISTORYCZNE	HISTORICAL SOURCE
MALARSTWO WSPÓŁCZESNE	CONTEMPORARY PAINTING
HISTORIA REGIONU	REGIONAL HISTORY
OKUPACJA	OCCUPATION
OBRAZ	PAINTING
ROMAN WOJNARSKI	ROMAN WOJNARSKI
PAMIĘĆ I TOŻSAMOŚĆ	MEMORY AND IDENTITY

Abstrakt

II wojna światowa pozostawiła swój ślad w polskiej sztuce, częstokroć w jej wymiarze regionalnym. Okupacyjny terror lat 1939–1945 odcisnął piętno na społeczności podkarpackiego Pilzna. Realizm wojennej codzienności odzwierciedla, przechowywana w zbiorach Muzeum Regionalnego w Pilźnie, kolekcja obrazów Romana Wojnarskiego (1926–1997), artysty, żołnierza lokalnych struktur AK. Obrazy te są cennym materiałem badawczym, rodzajem historycznego dokumentu, świadectwem wojennych losów miasta i jego mieszkańców. Wiernie oddają okupacyjną codzienność Pilzna. Analiza faktograficzna obrazów, zawartych w nich treści i kontekstu ich powstania pozwala zdobyć konkretny zasób wiedzy historycznej związanej z przebiegiem wojny. Są one także wyznacznikiem zbiorowej, społecznej pamięci miasta.

Abstract

The Second World War left a profound imprint on Polish art, often expressed through a distinctly regional perspective. The brutality and oppression of the German occupation between 1939 and 1945 deeply affected the community of Pilzno in the Podkarpacie region. The harsh realities of wartime existence are captured with striking realism in a collection of paintings by Roman Wojnarski (1926–1997), an artist and soldier linked with the local structures of the Home Army, now housed in the Regional Museum in Pilzno. These works are exceptionally valuable as research material – historical document and a visual testimony to the wartime experiences of the town and its inhabitants. Through faithful depictions of daily life under occupation, Wojnarski's paintings offer insight into the lived reality of Pilzno during the war years. A factual analysis of these paintings and of the circumstances in which they were created provides a distinctive source of historical knowledge about the course of the war at the local level. At the same time, the paintings serve as an expression of the town's collective social memory, preserving the experiences and emotions of a community marked by occupation.

II wojna światowa mocno odcisnęła swoje piętno w dziejach państwa polskiego, zarówno w wymiarze materialnym – w postaci zniszczeń zabudowy i architektury wielu miejscowości, grabieży mienia, destrukcji polskiej gospodarki, „wyjałowienia” polskiego narodu – jak też, a może właśnie przede wszystkim, w wymiarze duchowym, i pozostawiła w psychice Polaków – bezpośrednich świadków wydarzeń i członków ich rodzin – niezaleconą i niemijającą przez lata traumę¹. Zostawiła swój ślad także w sztuce, częstokroć w jej wymiarze regionalnym.

Tragizmu lat wojennych doświadczyli w różnym zakresie mieszkańcy wszystkich obszarów państwa polskiego. Dotknął on również społeczność Pilzna, niewielkiego miasteczka, które w okresie II wojny światowej znajdowało się na obszarze powiatu dębickiego (*Kreis Dębica*), wchodzącego w skład dystryktu krakowskiego Generalnego Gubernatorstwa².

¹ Zob. L. Kubacka, *Tragizm wojny i jej psychologiczne skutki*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2001, z. 1, s.123–128; *Wybrane problemy psychologii okresu zagrożenia i wojny*, oprac. K. Dołtór, J. Kaganiec, K. Kosecki, Katowice 1985; MT. Frankowski, *Człowiek w warunkach ekstremalnych. Szkice z socjologii wojny i wojska*, Warszawa 2001.

² Okupacyjny powiat dębicki był jednym powiatem z 12, należących wówczas do dystryktu krakowskiego. Składał się z trzech przedwojennych polskich powiatów: dębickiego, mieleckiego

Miasto to może poszczycić się długą historią. Założone na przełomie XI i XII w., lokowane przez króla Kazimierza Wielkiego w 1354 r., przez wieki korzystało z dogodnej lokalizacji na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych z Krakowa na Ruś i Węgry, która sprzyjała szybkiemu rozwojowi rzemiosła i handlu. Dzięki nim Pilzno rozwinęło się w znaczący ośrodek administracyjny i gospodarczy³. Rozkwit miasta zahamowały w następnych stuleciach najazdy Tatarów i Węgrów, wojsk szwedzkich i siedmiogrodzkich w XVII w., pożary i epidemie w stuleciu następnym, polityka państw zaborczych, wybuch I wojny światowej⁴. Stopniowo więc traciło na znaczeniu, na rzecz sąsiedniej Dębicy czy Tarnowa.

Dziś to niewielka, choć najstarsza w regionie, miejscowość, położona nad rzeką Wisłoką, na zachodnim krańcu województwa podkarpackiego, istniejąca w cieniu swojej dawnej świetności miasta królewskiego, bogatego ośrodka handlu, dawnej siedziby powiatu⁵.

Kiedy rankiem 1 września 1939 r. we wszystkich rozgłośniach Polskiego Radia wyemitowano komunikat specjalny o agresji Niemiec na Polskę i wybuchu wojny, niejedyn mieszkaniec Pilzna, wysłuchawszy tego komunikatu, nawet nie przeczuwał, jak diametralnie zmieni się świat, jak tragiczna okaże się wojenna rzeczywistość w najbliższych dniach, miesiącach i latach.

Zbiory Muzeum Regionalnego w Pilźnie – eksponaty i artefakty wojenne, dokumenty, fotografie i dzieła sztuki⁶ – w pewnym stopniu odzwierciedlają świat wojny na ziemi pilźnieńskiej i realizm wojennej codzienności.

W 2019 r., w osiemdziesiątą rocznicę wybuchu II wojny światowej, w muzeum tym otwarto ekspozycję czasową pt. „Migawki z dni wojennych. Pilzno w okresie okupacji 1939–1945”⁷. Głównym jej celem była prezentacja – przez

i tarnobrzeskiego oraz niewielkiej części powiatu kolbuszowskiego, o łącznej powierzchni 3083 km². Na terenie *Kreis Dębica* znajdowały się miasta: Tarnobrzeg, Rozwadów, Baranów Sandomierski, Mielec, Radomyśl Wielki, Ropczyce, Sędziszów Małopolski, Dębica i Pilzno. Ogółem było to 37 gmin i 224 wsie podległe władzy starosty (*Kreishauptmann*). S. Wojtkowiak, *Państwowe, administracyjne, wojskowe i wyznaniowe podziaty terytorialne na ziemiach polskich (zarys dziejów)*, Łódź 2000, s. 37. Por. T. Frydel, *Powiat dębicki [w:] Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, t. 2, Warszawa 2018, s. 521.

³ Zob. K. Szczeklik, *Pilzno i pilźnianie*, Kraków 1911, s. 15–63; *idem*, *Pilzno i jego dzieje*, Pilzno 1997, s. 29–73.

⁴ R. Tatarczany, *Pilzno w latach 1772–1918. Zarys dziejów*, Pilzno 2017, s. 21–185.

⁵ B. Stanaszek, *Wstęp [w:] Dzieje miasta Pilzna*, t. 1, Pilzno 2013, s. 8.

⁶ Działające od 2014 r. Muzeum Regionalne w Pilźnie jest jednostką samorządową, funkcjonującą w strukturach pilźnieńskiego Domu Kultury. Zajmuje się gromadzeniem, konserwacją, przechowywaniem i upowszechnianiem dóbr kultury związanych z Pilznem w zakresie sztuki, etnografii, archeologii, historii.

⁷ *Migawki z dni wojennych. Pilzno w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945*. Wystawa czasowa Muzeum Regionalnego w Pilźnie zorganizowana w ramach 80. rocznicy wybuchu II wojny światowej. Koncepcja i scenariusz: M. Baum-Gruszowska, aranżacja i organizacja: M. Baum-Gruszowska, P. Kurdziołek, projekty graficzne: G. Kozicka, fotografie: K. Kosowski, Pilzno 2019.

pryzmat zachowanych eksponatów – najważniejszych wydarzeń i faktów z okresu okupacji niemieckiej w mieście, zobrazowanie codzienności – dla mieszkańców naznaczonej strachem i terrorem, bezwzględny egzekwaniem nowego prawa ustanowionego przez okupanta, walką tych, którzy na ziemi pilźnieńskiej, działając w konspiracji, w placówkach Armii Krajowej (AK) „Pocisk” i „Zapalnik”, nie bacząc na konsekwencje, czynnie bronili wolności ojczyzny, aż po wyzwolenie miasta⁸.

Wystawa była próbą ukazania tamtego, zdominowanego przez wojnę, świata. Wśród prezentowanych wówczas eksponatów znalazły się fotografie, dokumenty, militaria, części mundurów, akcesoria okupacyjnej codzienności. Szczególnym elementem ekspozycji była, pozyskana w czasie przygotowań do wystawy, kolekcja obrazów autorstwa Romana Wojnarskiego – Pilźnianina, artysty amatora, żołnierza lokalnego oddziału AK.

Obrazy te są niewątpliwie rodzajem historycznego dokumentu⁹. Ich znaczenie, jako świadectwa minionej rzeczywistości, dla badań wojennej przeszłości Pilźna jest głównie związane z ich treścią, w szerokim rozumieniu tego pojęcia. W analizie historycznej obrazów chodzi bowiem bardziej o zawartą w nich treść komunikacyjną aniżeli artystyczną rangę dzieła. Każdy obraz jest osadzony w procesie komunikacji. Badanie zawartych w nim treści i kontekstu jego powstania pozwala zdobyć wiedzę historyczną z dziedziny stosunków społecznych bądź życia zbiorowości w konkretnym miejscu i czasie¹⁰. Jako źródło historyczne obraz nie tylko uzupełnia uzyskany w inny sposób stan wiedzy historycznej, lecz także dostarcza informacji, których nie da się uzyskać z innych źródeł.

Namalowane treści danego obrazu należy prześledzić zarówno pod kątem tego, co przedstawia, jak również tego, jakie wywołuje wrażenie i jaką zawiera ekspresję. W opisie obrazów, zgodnie z tradycyjnymi formami, analizujemy płótno od lewej strony ku prawej, rozpoczynając od pierwszego planu, określamy namalowane przedmioty, osoby, referujemy ich wygląd, właściwości, specyfikę, ekspresję. Należy uwzględnić układ obrazu, wzajemny związek postaci i rzeczy, relacje postaci, ich mimikę, gesty, krajobraz i inne elementy obrazu¹¹. Warto też zwrócić uwagę na kolorystykę dzieła, rozkład światła i cienia, rodzaje oraz intensywność barw. Trzeba też zadać pytanie o jego

W 2019 r., w osiemdziesiątą rocznicę wybuchu II wojny światowej, w muzeum tym otwarto ekspozycję czasową pt. „Migawki z dni wojennych. Pilźno w okresie okupacji 1939–1945”.

Zob. *Migawki z dni wojennych. Pilźno w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945* [katalog wystawy czasowej], Pilźno 2019.

⁸ A. Stańko, *Gdzie Karpat progi... Armia Krajowa w powiecie dębickim*, Warszawa 1984; M. Grzybowska, *Ocalone wspomnienia. Zebrane wspomnienia i opracowania 1939–1945*, cz. 1, Kraków 2020.

⁹ R. Wohlfeil, *Refleksje metodyczne o obrazoznawstwie historycznym* [w:] *Historia wizualna. Obrazy w dyskusjach niemieckich historyków*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2020, s. 93.

¹⁰ *Ibidem*, s. 94.

¹¹ *Ibidem*, s. 102–103.

twórcę, ustalić historyczno-społeczny kontekst obrazu. Istotne są więc także motywy stworzenia obrazu, przyczyny, dla których dany temat został podjęty.

Roman Wojnarski, autor interesującej nas kolekcji, urodził się 6 sierpnia 1926 r. w Pilźnie, w rodzinie Tadeusza i Gustawy z Kowalskich. Jego przodkowie, osiedliwszy się w mieście w połowie XIX w., odegrali w nim znaczącą rolę¹². Protopleści rodu to Michał Wojnarski i Agnieszka z Machockich, pradiadkowie artyści, którzy przybyli do Pilzna w 1847 r.¹³ Założyli tam bardzo liczną rodzinę, a jej członkowie, dzięki zawieraniu kolejnych związków małżeńskich i doczekawszy się potomstwa równie liczne jak ich przodkowie, odegrali niebagatelną rolę w dziejach tego galicyjskiego miasteczka¹⁴. Większość przedstawicieli rodziny Wojnarskich włączała się aktywnie w życie społeczne i gospodarcze Pilzna, dzięki czemu stali się ważnymi i szanowanymi obywatelami pilźnieńskiej społeczności. Ojciec artysty, Tadeusz Wojnarski, prowadził w pilźnieńskim rynku sklep galanteryjny, z przyborami papierniczymi i pasmanteryjnymi. Był ostatnim przedwojennym prezesem Towarzystwa Mieszczańskiego „Jutrzenka” – instytucji założonej w mieście już w 1901 r., w celu krzewienia polskiej kultury i podnoszenia morale pilźnieńskiego mieszczaństwa¹⁵. Przez wiele lat prowadził bibliotekę tegoż Towarzystwa, a szóstce swoich dzieci wpała patriotyczne wartości i pobudzał ciekawość historii narodowej.

Roman ukończył miejscową szkołę powszechną w czasie okupacji, w 1941 r. Od lat dziecińczy interesował się rysunkiem i sztuką, a swoimi umiejętnościami zadziwił rodziców i nauczycieli. We wrześniu 1943 r. młody Roman rozpoczął działalność konspiracyjną w sekcji młodzieżowej Narodowej Organizacji Wojskowej, która istniała w Pilźnie od września 1939 r., a od listopada 1942 r. działała we współpracy z AK¹⁶. Pracował pod pseudonimem „Przemko”, zajmując się propagandą i kolportażem konspiracyjnej prasy¹⁷. W organizacji tej czynnie uczestniczył do 17 stycznia 1945 r., do chwili wyzwolenia Pilzna spod okupacji niemieckiej. W lutym tegoż roku rozpoczął naukę w Państwowym Gimnazjum i Liceum Ogrodniczym w Tarnowie. Aresztowany 15 grudnia 1948 r. za działalność konspiracyjną i nielegalne posiadanie broni, został skazany na karę pięciu lat pozbawienia wolności. Karę odbywał w więzieniu CW. Montelupich oraz zakładzie

¹² W.S. Trojan, *Orły – Sokoły Pilzna*, cz. 1, Pilzno 2018, s. 218.

¹³ J. Szczeklik, W. Wojnarski, *Zarys dziejów mieszkańców Pilzna*, Pilzno 1997, s. 290 i n.

¹⁴ *Ibidem*, s. 289–307.

¹⁵ Towarzystwo „Jutrzenka” działało bardzo aktywnie i dynamicznie przez cały okres międzywojenny, dzięki czemu stało się ogniskiem życia kulturalnego w mieście. Po wybuchu II wojny światowej zawiesiło swoją działalność, po wojnie zaś nie doszło do jego reaktywacji. Zob. K. Szczeklik, *Pilzno i pilźnianie...*, s. 94–95; *idem*, *Pilzno i jego dzieje...*, s. 204–205.

¹⁶ *Idem*, *Pilzno i jego dzieje...*, s. 233.

¹⁷ M. Grzybowska, *Ocalone wspomnienia...*, s. 128.

karnym w Nowym Wiśniczu¹⁸. Po zwolnieniu warunkowym 5 maja 1952 r. ukończył liceum w 1954 r. w Ropczycach i złożył egzamin dojrzałości. Tuż po tym wyjechał na Śląsk, gdzie mieszkał i pracował do 1959 r. Uczęszczał w tym czasie także do Szkoły Plastycznej we Wrocławiu, gdzie zdobył

IL. 1
Roman Wojnarski, 1961 r.
(Archiwum Fotografii
Muzeum Regionalnego
w Pilźnie)

wiedzę w dziedzinie sztuk pięknych i tajników malarstwa. Po 1959 r. powrócił do Pilzna, a w 1963 r., po zawarciu związku małżeńskiego, przeprowadził się do niedalekiej Dębicy, w której mieszkał już do śmierci. Zmarł 22 stycznia 1997 r.¹⁹ W środowisku artystycznym ziemi dębickiej był uznawany za pejzażystę. Miał kilka wystaw w Dębicy i w Domu Kultury w Pilźnie²⁰.

Według wspomnień rodziny, podczas swojej konspiracyjnej działalności młody Roman Wojnarski, rysując, starał się utrwalić rozgrywającą się na jego oczach okupacyjną rzeczywistość. Być może tworzone przez niego szkice to próba uzewnętrznienia emocji i uczuć związanych z wojennym losem jego ukochanej małej ojczyzny i jakże mu bliskiej od lat dzieciennych pilźnieńskiej społeczności²¹.

Długo po wojnie, najprawdopodobniej u schyłku lat siedemdziesiątych, opierając się być może na swych wcześniejszych

szkicach powstałych podczas wojny, stworzył cykl 13 obrazów ukazujących różne wydarzenia rozgrywające się w Pilźnie w latach 1939–1945²². Obrazują one specyficzną relację pomiędzy indywidualną pamięcią autora a zilustrowaną na obrazach rzeczywistością historyczną. Kolekcję podarowała muzeum żona artysty, Stefania Wojnarska²³.

Wspomniane obrazy to sceny z życia mieszkańców uchwycone w tragicznych chwilach, które szczególnie mocno odbiły się we wrażliwej psychice młodego artysty-żołnierza. To kolejne dni, miesiące i lata okupacji – od mobilizacji Polski w przededniu wybuchu wojny, zajęcie miasta przez wojska niemieckie, przez dramatyczną codzienność okupacyjną naznaczoną terrorem i strachem mieszkańców, bezwzględne egzekwowanie prawa ustanowionego przez najeżdżącą, aż po wyzwolenie miasta. Można wśród nich wyróżnić pewne etapy działań wojennych obserwowanych przez Pilźnian.

¹⁸ W.S. Trojan, *Orły – Sokoły Pilzna...*, s. 220.

¹⁹ Pochowany na starym cmentarzu parafialnym w Pilźnie.

²⁰ W.S. Trojan, *Orły – Sokoły Pilzna...*, s. 220.

²¹ A. Modrzejewska, *Niewidoczne skutki wojny – traumatyczne zdarzenia i ich psychologiczne konsekwencje* [w:] *Współczesne oblicza bezpieczeństwa międzynarodowego*, red. Ł. Jureńczyk, K. Sierżputowska, S. Sadowski, Bydgoszcz 2014, s. 61–74.

²² Określenie daty powstania kolekcji zostało oparte na relacji żony Romana Wojnarskiego – Stefani, ponieważ tylko jeden z obrazów został datowany przez samego artystę na 1977 r.

²³ Według wspomnień Stefani Wojnarskiej wojenne szkice Romana nie zachowały się do czasów współczesnych – W. Trojan, *Pilzno w obrazach*, „Pilźnieńskie Echo” 2004, nr 15, s. 6.

Pierwszy to Pilzno w przededniu i w chwili wybuchu wojny. Część druga kolekcji została poświęcona miastu we wrześniu 1939 r. Trzecia to płótna ilustrujące zagładę pilźnieńskich Żydów. Kolejna przedstawia chyba najtragiczniejszy czas okupacji Pilzna – 1944 r. Koniec wojny w mieście obrazują trzy ostatnie dzieła z kolekcji. Wszystkie prace są sygnowane w prawym dolnym rogu wykaligrafowanym nazwiskiem artysty i inicjałem jego imienia.

Trudno precyzyjnie określić motywy kierujące artystą przy tworzeniu cyklu obrazów. Rozmowy z rodziną malarza pozwalają wysnuć przypuszczenie, że powstały one z czysto osobistych pobudek, indywidualnej potrzeby zmierzenia się z wojenną traumą. Brat twórcy – Jan Wojnarski, także żołnierz AK – po latach wspominał swojego brata:

„ Już jako trzynastoletni chłopiec zetknął się z okrucieństwem wojny i okupacji. W świadomości młodego chłopca, zdarzenia, z którymi się zetknął – najbardziej utkwiły w pamięci i zaowocowały szeregiem obrazów – wspomnień. Są to sceny realistyczne, obserwowane z autopsji, które wojna codziennie odsłaniała, utrwalając w pamięci najbardziej drastyczne momenty²⁴.

Pierwszy obraz z kolekcji, zatytułowany przez autora *Mobilizacja. 28 sierpnia 1939 r.*, rozpoczyna także część pierwszą cyklu, obrazującą przygotowania do wojny w mieście. Przedstawia moment rozdawania kart mobilizacyjnych wśród grupy zgromadzonej na miejskim rynku, na kilka dni przed rozpoczęciem działań militarnych²⁵. Akcja obrazu toczy się przed zachowanym do dziś budynkiem miejskiego magistratu (obecnie Urząd Miejski), usytuowanym w północnej pierzei rynku, na placu wybrukowanym otoczkami, którymi zresztą jest wyłożony cały rynek. Po lewej stronie namalowano fragment zabytkowej kamienicy należącej do rodziny Gołęczyńskich wraz ze znanym w mieście zakładem Epsteina²⁶. W centralnym punkcie płótna widzimy werblistę, który za pomocą małego bębna wzywa mieszkańców do zgromadzenia, by przekazać im ważną wiadomość. To w owym czasie powszechny sposób ogłaszania postanowień władz lokalnych lub państwowych. Możemy niemal odczuć niepokój i poruszenie, po trosze ekscytację tłumu gromadzącego się przed magistratem – mężczyzn, kobiet i dzieci, urzędników, policjanta, harcerzy na rowerach, a nawet zakochanej pary młodych Pilźnian. Obraz z dużą precyzją oddaje wszystkie architektoniczne elementy zabudowy tej strony miejskiego rynku: wysokie, szerokie okna wystawowe budynku magistrackiego na parterze i wąskie, podłużne okna pierwszego piętra, zwieńczone w szczytach kondygnacji szeregiem drobnych, okrągłych *œil-de-bœuf*. Na obrazie zaznaczono godło

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Olej na płótnie, wym. 86,5 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_69.

²⁶ Por. *Pilzno w starej fotografii i dokumentach*, oprac. Z. Mossoń, J. Podlasek, T. Wójcik, Pilzno 2012, s. 40.

państwowe przytwierdzone nad ozdobnymi drzwiami magistratu, po prawej stronie zaś tablicę ogłoszeń, przed którą dwóch mężczyzn odczytuje przybite najpewniej obwieszczenie o powszechnej mobilizacji. Całą kompozycję obrazu cechuje duży stopień precyzji, w odwzorowaniu zarówno architektonicznych detali, jak i sklepowych szyldów – piekarni Wojnarskich, „sklepu z tekstylią” Arendera i in.²⁷

Analiza materiału źródłowego pozwala stwierdzić, że obraz przedstawia rzeczywiste wydarzenie, zaistniałe w mieście 28 sierpnia 1939 r. Artysta najprawdopodobniej był jego naocznym świadkiem²⁸.

Obrazy mogą być i częstokroć są wykorzystywane do badań realiów życia (ubiory, topografia, wizerunki osób itd.). W badaniach tego typu należy abstrahować od „artystyczności”, czyli jakości estetycznej tych dzieł, skupiając się bardziej na tym, co zostało przedstawione²⁹. Biorąc to pod uwagę, można uznać, że obraz *Mobilizacja. 28 sierpnia 1939 r.* stanowi źródło dokumentujące strukturę społeczną ówczesnego Pilzna. Widać na nim miejscowych Żydów w charakterystycznych chałatach, wywodzących się najprawdopodobniej ze środowiska chasydów, którzy na równi z resztą gromady są zaabsorbowani rozdawaniem kart mobilizacyjnych na rynku. O obecności Żydów w społecznych strukturach miasta świadczą także namalowane na obrazie kolorowe szyldy sklepów żydowskich.

Warto podkreślić, że w chwili wybuchu wojny Pilzno było drugim miastem pod względem ludności w powiecie dębickim, przykładem dwukulturowego, galicyjskiego sztetlu, w którym przez lata Polacy i Żydzi żyli obok siebie, gdzie współtworzyli historię, kulturę i gospodarkę miasta³⁰. W samym mieście we wrześniu 1939 r. mieszkało blisko 800 obywateli wyznania mojżeszowego. Stanowiło to ponad 20% ogółu mieszkańców. W okolicznych wsiach mieszkało jeszcze ok. kilkadziesiąt żydowskich rodzin³¹.

Drugą odsłoną pierwszych chwil wojny jest obraz pt. *I Nalot – 1 września 1939 r. godz. 6:30*³². Tu na pierwszy plan wybija się wiernie odmalowana

Warto podkreślić, że w chwili wybuchu wojny Pilzno było drugim miastem pod względem ludności w powiecie dębickim, przykładem dwukulturowego, galicyjskiego sztetlu, w którym przez lata Polacy i Żydzi żyli obok siebie, gdzie współtworzyli historię, kulturę i gospodarkę miasta.

²⁷ *Ibidem*, s. 41.

²⁸ J. Szczeklik, *Pilzno i jego dzieje...*, s. 220.

²⁹ J. Jarzewicz, *W jaki sposób dzieła sztuki są źródłami historycznymi?* [w:] *Źródło w humanistyce historycznej*, red. E. Skibiński, P. Stróżyk, Poznań 2021, s. 106.

³⁰ Pierwsze wzmianki na temat osadnictwa żydowskiego w Pilźnie pochodzą z drugiej połowy XVI w. Około 1560 r. starosta pilźnieński Jan Tarło sprowadził ich do miasta z pobliskiego Tarnowa i pozwolił im się osiedlić na obszarze dóbr wójtowskich, na przedmieściach miasta. Pilźnieńscy Żydzi od 1873 r. posiadali własną gminę wyznaniową, cechy rzemieślnicze, organizacje polityczne, charytatywne i kulturalne, a także szkołę religijną – cheder. Zob. A. Potocki, *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 124–125.

³¹ K. Samsonowska, *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005, s. 70.

³² Olej na płótnie, wym. 86,5 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_70.

gotycka bryła świątyni wraz z górującą nad zabudową miasta wysoką, ostrołukową wieżą. Kościół pw. św. Jana Chrzciciela to najstarsza świątynia w Pilźnie. Powstała niemal równo z lokacją miasta w połowie XIV stulecia i towarzyszyła mieszkańcom przez wieki³³. Niezwykle wiernie oddano pędzlem masywne mury świątyni wzniesione z czerwonej cegły, podparte w dolnych partiach wapiennym kamieniem. Nad wieżą przelatują, jakby zwarte w ptasim kluczu, bojowe samoloty. Zgromadzeni na rynku mieszkańcy mają zadarte wysoko głowy i z lękiem spoglądają w jasne, błękitne, nieomal słoneczne niebo, które kontrastuje z czernią samolotów. Również i na tym płótnie odznacza się dbałość autora o każdy szczegół miejskiego krajobrazu. Na skraju, po prawej stronie dzieła widzimy bardzo wyraźnie szyldy miejscowych sklepów – masarni Romana Koniecznego, sklepu towarów żelaznych H. Mechłowicza i szeregu malutkich sklepików żydowskich właścicieli. Z perspektywy zachowanej dokumentacji można ten obraz traktować nieomalże w kategoriach fotografii wschodniej pierzei rynku, z widokiem na sąsiednią ulicę Petrycego i kościół farny³⁴. Podanie w tytule obrazu dokładnej godziny pozwala przypuszczać, że autor znajdował się wówczas na rynku, naocznie obserwując przelatujące nad miastem samoloty.

IL. 2

Obraz Jana
Wojnarskiego / *Nalot –
1 września 1939 r.*
godz. 6:30 (Muzeum
Regionalne w Pilźnie)

Z relacji źródłowych wiadomo, że pierwsze bomby zrzucono na miasto już 1 września. Ich detonacje musiały wzbudzić poruszenie wśród miejscowej ludności. Strach wzbudzały także tłumy uciekinierów. Kolumny cywilów oraz grupy rozbitych polskich oddziałów maszerowały na wschód już w pierwszym tygodniu wojny.

Tej sytuacji dotyczy następny obraz artysty, pierwszy w grupie ilustrującej wrzesień 1939 r. w Pilźnie. Nosi on tytuł *Odwrót wojsk polskich. 6 września 1939 r.*³⁵ Przedstawia przemarsz polskich żołnierzy przez miasto – smutną kawalkadę mężczyzn jadących konno, samochodami, w większości jednak idących pieszo. Niektórzy krocą ranni ze zwieszoną głową, pełni rezygnacji. Można sobie tylko wyobrazić miarowy stukot końskich kopyt o wybrukowaną ulicę. Na drugim planie kompozycji jest widoczna zabudowa południowo-wschodniej części rynku, z typową dla autora precyzją odmalowania frontów poszczególnych kamienic, opatrzonych sklepowymi szyldami. Na niebie widać przelatujący nad Pilzнем samolot. Czy autor widział taką scenę? Najpewniej tak.

Już w ostatnich dniach sierpnia na obszarze ziemi pilźnieńskiej stacjonowało wiele jednostek wojskowych, które w koncepcji działań wojennych miały bronić wschodniej części województwa krakowskiego na wypadek agresji

³³ *Zabytki Pilzna i okolic w opisach i rysunkach Andrzeja B. Krupińskiego*, oprac. A. Krupiński, Pilzno 2010, s. 21–22.

³⁴ W. Trojan, *Pilzno w obrazach...*, s. 6.

³⁵ Olej na płótnie, wym. 86,5 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_71.

zachodniego sąsiada³⁶. W przygotowanych planach ta część obszaru RP miała być chroniona przez Armię „Karpaty” gen. dyw. Kazimierza Fabrycego. Dla wzmocnienia potencjału tej armii 28 sierpnia 1939 r. Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych zarządził wzmocnienie odwodu „Tarnów” na odcinku Tuchów–Pilzno przez 22. Dywizję Piechoty płk. Leopolda Engela-Ragisa oraz 24. Dywizję Piechoty płk. Bolesława M. Krzyżanowskiego, która wieczorem 6 września otrzymała rozkaz nakazujący odwrót za linię Wisłoki i dołączenie do Grupy Operacyjnej „Jasło”. Od 7 września stacjonował w Pilźnie sztab 24. Dywizji Piechoty gen. Krzyżanowskiego, a poszczególne oddziały kontynuowały przemarsz w kierunku Wisłoki. W Pilźnie skoncentrowały się także oddziały 38. Pułku Piechoty i 39. Pułku Piechoty, które następnie przeprowiły się w kierunku wschodnim³⁷.

W krytycznym momencie, w nocy z 6 na 7 września 1939 r., w Pilźnie koncentrowały się lub przechodziły przez miasto duże oddziały polskiej armii³⁸. Nic więc dziwnego, że przemarsz ten utkwił we wspomnieniach młodego Pilźnianina i mocno oddział na jego wyobraźnię. Z pewnością dał się porwać nastrojom społeczeństwa, o których pisze Stefan Janusz, mieszkaniec Pilzna i członek lokalnych struktur AK:

„ W środę 6 września przez miasteczko przeszli serdecznie pozdrawiani przez jego mieszkańców ułani 10 Brygady Kawalerii dzielnie powstrzymujący wroga pod Sączem i Zakliczynem. Ponownie matki i żony żegnały we łzach mężów i synów, którzy kierowali się na wschód, by tam przydać się w obronie kraju³⁹.

Dla mieszkańców Pilzna wojenna gehenna rozpoczęła się 7 września 1939 r., wraz z wkroczeniem i zajęciem miasta przez Niemców⁴⁰. To także moment przełomowy, który ma swoje odbicie w twórczości Wojnarskiego. Kolejny bowiem obraz to *Żołnierze polscy walczą w obronie miasta przed okupantem niemieckim*⁴¹. Przedstawia atak Niemców na miejskie zabudowania. Na pierwszym planie widać szeroko otwartą, murowaną bramę plebanii przy Kościele pw. św. Jana Chrzyciciela, otoczoną przez Niemców. Szczególną uwagę zwraca na obrazie zielony akcent mundurów niemieckich żołnierzy, z charakterystycznymi „Stahlhelmen” o mocno wydatnych nakarczках⁴².

³⁶ M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, t. 1, Warszawa 1983, s. 144.

³⁷ R. Dalecki, *Armia Karpaty w wojnie obronnej 1939 roku*, Rzeszów 1989, s. 90–91.

³⁸ M. Małozieć, *Miasto i gmina w okresie okupacji niemieckiej [w:] Pilzno. Monografia miasta do 1945 r.*, Pilzno 2018, s. 616.

³⁹ B. Świnka [S. Janusz], *Dzieje pilźnieńskiego obrazu Matki Bożej*, Dulczówka 1965, mps w zbiorach S. Janusza, s. 61. Cyt. za: M. Małozieć, *Miasto i gmina w okresie okupacji...*, s. 616.

⁴⁰ 7 września 1939 r. niemiecki 22. Korpus Pancerny dzięki przełamaniu obrony 24. Dywizji Piechoty w godzinach popołudniowych zajął Pilzno, w nocy z 7 na 8 września sforsował rzekę Wisłokę pod Pilznem, by następnego dnia opanować Dębicę. M. Małozieć, *Miasto i gmina w okresie okupacji...*, s. 617.

⁴¹ Olej na płótnie, wym. 45,5 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_72.

⁴² S. Buhl, *Niemieckie mundury II wojny światowej*, Warszawa 2022, s. 117.

W głębi obrazu można zauważyć plebańskie zabudowania i broniących się w ich wnętrzach polskich żołnierzy. Na prawym skraju płótna widać dwóch młodych chłopców podglądających zza płotu toczącą się walkę. Nasuwa się przypuszczenie, że pod wizerunkiem jednego z nich może kryć się sam autor, obserwator tamtejszych wydarzeń.

Dramat września 1939 r. artysta zawarł też w obrazie pt. *Włamanie się do sklepu przez wojska niemieckie*⁴³. Precyzja odmalowania szczegółów fasady kamienicy pozwala ustalić miejsce zilustrowanego wydarzenia – północny róg rynku i ulicy Petrycego 1 w Pilźnie. Scena przedstawia grupę żołnierzy niemieckich – zarówno Wehrmachtu, jak i członków formacji SS – rozbijających sklepową witrynę i plądrujących sklep galanteryjny, należący – według sklepowego szyldu – do Tadeusza Wojnarskiego. Na lewym skraju płótna namalowano kobietę, zmuszoną do biernego przyglądania się, jak żołnierze niszczą dobytek.

Tadeusz Wojnarski, właściciel plądrowanego sklepu, to z całą pewnością wspomniany już ojciec artysty, jeden z najbardziej znanych pilźnieńskich kupców⁴⁴. Tu także nasuwa się wniosek, że autor był naocznym świadkiem dewastacji rodzinnego sklepu, a zapamiętana z młodości scena mocno utkwiała w umyśle artysty, by w latach późniejszych stać się treścią obrazu.

Dwa płótna z kolekcji dotyczą historii pilźnieńskich Żydów. By zrozumieć ich kontekst, warto pokrótce prześledzić okupacyjne losy tej społeczności w Pilźnie.

Polityka Niemców wobec Żydów została sformułowana w dekreście Centralnego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy z 21 września 1939 r., w którym wyraźnie określono wytyczne odnośnie do postępowania względem tej ludności. Przewidywały one kilka zasadniczych etapów: ewidencję i przymus noszenia znaków rozpoznawczych, wywłaszczenie i pozbawienie wszelkich praw, koncentrację w gettach, deportacje do obozów śmierci oraz eksterminację, jako etap końcowy⁴⁵. W pierwszych miesiącach wojny dążono do szybkiego przejęcia żydowskich przedsiębiorstw, sklepów, wprowadzono obowiązek noszenia opaski z gwiazdą Dawida. Wszystkie zarządzenia i nakazy zmierzały do izolacji i wyeliminowania Żydów z życia gospodarczego, odebrania im ekonomicznych podstaw egzystencji, a także całkowitej degradacji potrzeb duchowych i kulturalnych⁴⁶. W Generalnym Gubernatorstwie – w skład którego wchodził dystrykt krakowski, wraz z Dębicą i Pilznem – zasady te zaczęto wdrażać w życie już w listopadzie 1939 r.

⁴³ Olej na płótnie, wym. 42,5 × 62 cm, sygn. MRP_S_73.

⁴⁴ J. Szczeklik, W. Wojnarski, *Zarys dziejów mieszkańców Pilzna...*, s. 294.

⁴⁵ M. Przybyszewska, *Holocaust na ziemi radomyskiej [w:] Bez grzechu zaniechania. Holocaust w wymiarze regionalnym*, Radomyśl Wielki 2007, s. 17.

⁴⁶ *Polacy – Żydzi 1939–1945. Wybór źródeł*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2006, *passim*.

W Pilźnie, niemal natychmiast po zajęciu miasta, Niemcy przystąpili do niszczenia żydowskich domów i instytucji. Spalili szereg żydowskich zabudowań, w tym synagogę, łaźnię rytualną oraz cheder, i mordowali Żydów, którzy chcieli uratować z ognia Święte Księgi⁴⁷. Pilźnieńskim Żydom uniezwolniono wykonywania praktyk religijnych. Wkrótce dewastacji uległ cmentarz żydowski.

Pożar synagogi znalazł swoje odbicie w jednym z omawianych obrazów Wojnarskiego, który autor sam zatytułował *Palenie bożnicy, chederów i domów żydowskich przez oddziały SS. 15 września 1939 r.*⁴⁸ To najtragiczniejszy i najbardziej mroczny obraz z całej kolekcji artysty. Przedstawia palące się wzdłuż ulicy zabudowania. Ogromne, czerwone języki ognia liżą dachy kolejnych kamienic. Ogień i słupy ciemnego dymu wydobywają się z okien budynków. Przed wejściem do jednego z gmachów kuli się poczerwiała sylwetka w chałacie i jarmułce. Wszystkiemu z naprzeciwka przypatrują się żołnierze w niemieckich mundurach. Jeden z nich mierzy z karabinu do uciekającego z pożaru Żyda. Z całej kompozycji przebija groza i rozpacz, podkreślane jeszcze przez ostre barwy mocnej czerwieni, żółci i czerni. W prawym skraju płótna jest widoczna krucha sylwetka małego chłopca, który z zarośli przygląda się tej poźodze. Ta sama chłopięca postać o mizernej posturze jest zauważalna na jeszcze kilku obrazach, co nieustannie wzbudza u widza pytanie, czy jest nim sam autor we własnych wspomnieniach?

Podczas analizy dokumentów i dostępnych nam dziś materiałów można zauważyć, że namalowana scena rozegrała się najprawdopodobniej nie 15 września, jak wskazuje artysta w tytule, a kilka dni później – 19 września 1939 r. To wtedy spalono wspomnianą już poważną część zabudowań żydowskiej dzielnicy w Pilźnie. Okupanci spalili budynek synagogi wraz z przylegającymi do niego budynkami stowarzyszenia Talmud Tora i kilkom żydowskimi domami przy ulicy 3 Maja. Z zachowanej dokumentacji wynika, że równocześnie zamordowano Arona Bochnera oraz szamesa Mozesa Beera, który próbował wynieść Torę z płonącej synagogi. W ciągu kolejnych kilku dni spalono jeszcze wiele żydowskich domów przy ulicy 3 Maja⁴⁹.

Warto zwrócić uwagę, że *Palenie bożnicy...* to jedyny obraz, na którym artysta zamieścił datę jego wykonania – 1977 r. Po blisko 40 latach, które minęły od utrwalanych na płótnie scen, kilkudniowa różnica w zakresie daty

IL. 3

Obraz Jana Wojnarskiego *Palenie bożnicy, chederów i domów żydowskich przez oddziały SS. 15 września 1939 r.* (Muzeum Regionalne w Pilźnie)

⁴⁷ T. Frydel, *Powiat dębicki [w:] Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 376; W. Bartosz, *Eksterminacja ludności żydowskiej w byłym powiecie dębickim w latach 1939–1944*, „Echo Załogi” 1986, nr 1–3, s. 5–6.

⁴⁸ Olej na płótnie, wym. 86,5 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_74.

⁴⁹ Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH), Żydowska Samopomoc Społeczna, 211/794, ŻSS Pilzno, k. 46, 51.

dziennej nie umniejsza wartości źródłowej dzieła, które możemy uznać za dokument tamtych wydarzeń. Autor zobrazował za jego pomocą pierwszy etap procesu eksterminacji żydowskiej społeczności Pilzna.

Z ogromu represji, jakim poddano polskich Żydów, artysta uwzględnił jeszcze moment likwidacji getta w obrazie *Wysiedlenie Żydów z getta w Pilźnie*⁵⁰.

Dzielnice żydowską utworzono w mieście w rejonie Starej Targowicy – w obrębie dzisiejszych ulic: Legionów i Słowackiego (dawniej Marycjusza) oraz zakola rzeki Dulczy. Informacje odnośnie do daty jej założenia są rozbieżne, wahają się od maja do lipca 1942 r.⁵¹ Na wydzielonym obszarze mieściło się ok. 15 domów i 4 duże stodoły. Niemcy zabronili wznosić nowych budynków. Szacuje się, że w okresie istnienia getta przebywało w nim łącznie ok. 1200 (1500?) mieszkańców, których w ramach akcji „Reinhardt” realizowanej od wiosny 1942 r. na obszarze całej Generalnej Guberni, czyli „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”, zaczęto sukcesywnie przesiedlać do większego getta w pobliskiej Dębicy⁵².

Prezentowana na obrazie Romana Wojnarskiego scena przedstawia ludność żydowską, z charakterystycznymi białymi opaskami i niebieską gwiazdą Dawida na rękawach, opuszczającą liche domostwa. Na pierwszym planie widać fragment konnego wozu, na który jest ładowany zawinięty w tłumoki żydowski dobytek. Za wozem starszy, zmęczony Żyd w chałacie dźwiga zamkniętą skrzynię, za nim zaś kobieta w pośpiechu ciągnie za rękę zapłakanego chłopczyka. Na końcu cisnącej się do wozu grupy stoi mała, zgarbiona dziewczynka. W oddali, ze środka zabudowań wyłaniają się kolejne sylwetki przestraszonych ludzi. Po prawej stronie przyglądają im się pilnujący ich żołnierze z karabinami. Nieco z boku, na prawym skraju płótna, widnieją pozostawione pod płótem ciała zabitych. Jakby ironicznie w stosunku do odmalowanej sceny całość kompozycji jest utrzymana w jasnej, żywej tonacji.

Jak autor sam zaznaczył w tytule, obraz przedstawia wydarzenie zaobserwowane 26 lipca 1942 r. Z analizy materiałów źródłowych wynika, że likwidacja getta w Pilźnie następowała w kilku etapach. Niezwykle trudno precyzyjnie określić daty poszczególnych akcji wysiedleńczych. Według relacji świadków „otoczony drutem kolczastym teren pilnowany był przez żydowskich policjantów, żandarmerię i granatowych policjantów”;

⁵⁰ Olej na płótnie, wym. 86 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_75.

⁵¹ J. Szczeklik pisał, że getto w Pilźnie utworzono w czerwcu 1942 r. Datę 4 lipca 1942 r. podają sprawozdania Żydowskiej Samopomocy Społecznej z Pilzna. J. Szczeklik, *Żydzi w Pilźnie i ich zagłada*, „Rocznik Tarnowski” 1995/1996, s. 223–240; Żydowska Samopomoc Społeczna, 211/794, ŻSS Pilzno, k. 51.

⁵² Większość mieszkańców pilźnieńskiego getta, przesiedlonych do getta w Dębicy (ok. 700 osób), została wywieziona do obozu zagłady w Bełżcu. Część Żydów z terenów Pilzna i okolic trafiła także do obozu pracy przymusowej w niedalekim Pustkowie. Ci, którzy tam przetrwali, w lipcu 1944 r. zostali przetransportowani do obozu Auschwitz-Birkenau. S. Zabierowski, *Pustkowie. Hitlerowskie obozy wyniszczenia w służbie poligonu SS*, Rzeszów 1981, s. 47–49.

a pierwsze akcje likwidacyjne rozpoczęły się wczesną jesienią 1942 r.⁵³ W literaturze przedmiotu podaje się kilka dat kolejnych wysiedleń⁵⁴. Biorąc pod uwagę fakt, że akcje likwidacyjne gett w mniejszych miejscowościach powiatu były ściśle zsynchronizowane z przygotowywaną od czerwca 1942 r. likwidacją największego getta w Dębicy, można przypuszczać, że opróżnianie pilźnieńskiego getta trwało przez całe lato 1942 r., a utrwalona na płótnie scena, datowana przez autora na 26 lipca 1942 r., mogła być jednym z jego etapów.

Kolejne obrazy kolekcji odnoszą się do wydarzeń z 1944 r. Ilustrują zbliżający się do granic Pilzna front wschodni i jego następstwa. To według świadków najcięższy okres wojny, jaki przeżyli mieszkańcy regionu.

23 sierpnia 1944 r. do Dębicy wkroczyły oddziały Armii Czerwonej, a linia frontu na ok. cztery miesiące ustabilizowała się na osi Podgrodzie–Łatoszyn–Gumniska–Braciejowa, w bezpośrednim sąsiedztwie z Pilznem⁵⁵. Wspomnienia walk przyfrontowych stały się tematem trzech dzieł. Pierwszym z nich jest *Nalot bombowców radzieckich na ul. Węgierską 22 sierpnia 1944 r.*⁵⁶ Obraz przedstawia moment bombardowania ulicy Węgierskiej, jednej z najstarszych ulic w mieście⁵⁷. Z przelatujących nad miastem samolotów spadają bomby, które niszczyły domostwa usytuowane wzdłuż brukowanej drogi. Na pierwszym planie znajdują się uciekający pieszo i konno żołnierze niemieccy, a nad ulicą unoszą się tumany pyłu. Utrzymany w dość mocnej kolorystyce obraz bardzo realnie oddaje elementy architektury i konkretne zniszczenia budynków namalowanych na obydwu skrajach płótna. W oddali widnieje zarys czterościennej kapliczki słupowej o profilowanych gzymsach⁵⁸.

22 sierpnia 1944 r. lotnictwo sowieckie rzeczywiście zbombardowało część miasta. Znamienny jest fakt, jak obraz ten współgra i uzupełnia zanotowane wspomnienia mieszkańców Pilzna:

„Gdy eskadra bombowców zbliżała się do Pilzna na niezbyt dużej wysokości, niesamowity huk roznosił się po okolicy – wydawało się, że ziemia drży. Wszystkich ogarnął lęk i trwoga. Każdy, gdzie tylko mógł, szukał schronienia w załomach terenu. W pewnym momencie powietrzem targnął niesamowity świst spadających bomb i zaraz też głuchy grzmot, a cała południowa część miasta pokryła się gęstą warstwą dymu i kurzu. Spoza niej słychać było jedynie wołanie o ratunek z ust rannych mieszkańców Pilzna. Po ustąpieniu kurzu wyłonił się widok zrujnowanych i uszkodzonych domostw [...] pojedyncze samoloty

⁵³ ŻIH, Relacje z czasów Zagłady, 301/6818, Relacja Leopolda Trejbicza, k. 9.

⁵⁴ A. Potocki (*Żydzi w Podkarpackiem...*, s. 42) podaje przelot sierpnia i września 1942 r. M. Małozieć (*Miasto i gmina w okresie okupacji...*, s. 654) podaje datę 18 VIII 1942 r.

⁵⁵ M. Małozieć, *Miasto i gmina w okresie okupacji...*, s. 626, 676.

⁵⁶ Olej na płótnie, wym. 85 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_76.

⁵⁷ Zabytki ziemi pilźnieńskiej w akwarelach i opisie Andrzeja B. Krupińskiego, Pilzno 2018, s. 13.

⁵⁸ Kapliczka została wzniesiona w latach trzydziestych XIX stulecia, w miejscu pochówku ofiar epidemii cholery w mieście, w 1832 r. *Ibidem*, s. 22.

dokonywały zrzutu bomb większego i mniejszego kalibru, powodując pożary i ruinę domów. W ten sposób uległa całkowitemu zniszczeniu wschodnia pierzeja rynku i znaczna część ulicy Węgierskiej⁵⁹.

Kontynuacją i uzupełnieniem sceny z poprzedniego obrazu jest następne płótno pt. *Odwrót wojsk niemieckich ze wschodu. 24 sierpnia 1944 r.*⁶⁰ Obraz przedstawia kroczące przez rynek oddziały niemieckie, które opuszczają miasto. Na pierwszym planie grupa żołnierzy idzie pieszo, obok jedzie motocykl, nieco dalej znajduje się kawalkada koni i czołgów. W oddali widać płonącą zabudowę wschodniej pierzei rynku i kłęby czarnego dymu unoszące się znad kamienic. Na brukowanym trakcie leżą martwe konie i pozostawione, niesprawne części uzbrojenia. Tradycyjnie już w swojej malarskiej koncepcji artysta bardzo realnie oddał architekturę rynku. Świadectwem wydarzeń z 1944 r. jest także kolejny obraz pt. *Kopanie okopów. Ludność Pilzna zmuszona do pracy na rzecz frontu – 28 września 1944 r.*⁶¹ Przedstawia on grupę ośmiu mężczyzn w różnym wieku kopiących długi rów, nad którymi czuwają niemieccy żołnierze. Mocno zadrzewiony teren, widoczny na drugim planie zarys świątyni farnej, a także usytuowanie kościelnej wieży pozwalają przypuszczać, że są to północno-wschodnie przedmieścia Pilzna.

Warto pamiętać, że praca przymusowa to jedna z metod wyniszczenia polskiego narodu przez niemieckiego okupanta. Zgodnie z dyrektywami niemieckiej polityki gospodarczej dla Generalnej Guberni, jednym z głównych celów władz okupacyjnych było jak największe wykorzystanie potencjału społeczno-ekonomicznego ziem polskich dla wzmocnienia siły wojennej III Rzeszy⁶². Elementem tej zbrodniczej polityki było tworzenie przejściowych obozów pracy przymusowej, w których wykorzystywano Polaków do kopania rowów i tworzenia umocnień wzdłuż linii frontu⁶³. Autor z pewnością widział wiele tego typu sytuacji w mieście. Z samego tylko Pilzna Niemcy zaangażowali 297 osób do prac przy konstrukcjach fortyfikacyjnych, a obozy pracy przymusowej zorganizowano zarówno w mieście, jak i okolicznych wsiach: Dobrkowie, Mokrzcu, Gołęczynie, Gębiczynie i Lipinach⁶⁴. Po latach, pod wpływem wspomnień, uczynił z obserwowanych przez siebie scen motyw swoich prac.

⁵⁹ J. Szczeklik, *Pilno i jego dzieje...*, s. 243.

⁶⁰ Olej na płótnie, wym. 85 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_77.

⁶¹ Olej na płótnie, wym. 84 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_78.

⁶² C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 560–561.

⁶³ Akcja ta w niemieckiej nomenklaturze nosiła kryptonim „Venus”, a pieczę nad wykonywaną pracą pełniła organizacja Todt, nadzorowana przez SS. Zob. M. Małozieć, *Miasto i gmina w okresie okupacji...*, s. 626.

⁶⁴ Archiwum Państwowe w Rzeszowie, Wojewódzki Urząd Informacji i Propagandy, 59/16/62, Wykaz ofiar wojennych na terenie miasta Pilzna, 26 V 1945, k. 57; J. Szczeklik, *Pilno i jego*

Ostatnia grupa obrazów ilustruje koniec wojny w mieście. W atmosferze frontowej Pilzno znajdowało się od połowy sierpnia 1944 r. do chwili opuszczenia go przez wojska niemieckie 17 stycznia 1945 r. Trzy ostatnie obrazy mają charakter tryptyku ukazującego losy miasta w styczniu 1945 r. Zaczyna się on obrazem zatytułowanym *Ostatni dzień okupacji. Ostrzał z moździerzy. 16 stycznia 1945 r.*⁶⁵ Kolejny to *Przemarsz na Zachód wojsk Armii Czerwonej. 18 stycznia 1945 r.*⁶⁶ Ostatnim obrazem, zamykającym tę grupę, a jednocześnie całą kolekcję, jest *Praca w wyzwolonym Pilźnie. Styczeń 1945 r.*⁶⁷

Pierwszy z nich ilustruje ostrzeliwany pilźnieński rynek w zimowej aurze. Na pierwszym planie autor przedstawił niemieckie wojsko, żołnierzy uciekających konno i pieszo głównym traktem miejskim, ciągnących broń na wozach. Centrum kompozycji stanowi stojąca na rynku, otoczona bezlistnymi drzewami figura Matki Bożej⁶⁸. Na dalszym planie uwidoczniono fragment południowo-zachodniej pierzei rynku, z akcentem położonym na pokryte śniegiem dachy przyrynkowych kamienic. Całość jest utrzymana w smutnej tonacji błękitu, beżu, złamanej szarości i bieli.

Przemarsz na Zachód wojsk Armii Czerwonej... to obraz wiele mówiący o działaniach militarnych podczas ostatnich miesięcy wojny. Na pierwszym planie zilustrowano przemarsz sowieckich oddziałów wojskowych przez skute lodem koryto rzeki, najpewniej Wisłoki. Po lodzie przemierzają się samochody ciężarowe i terenowe „gaziki”, na których powiewają czerwone flagi. Za nimi ciągną się kolumny pieszych żołnierzy. W oddali widnieje zbombardowany most na rzece.

Wiemy z materiałów źródłowych, że walki przyfrontowe trwały do 17 stycznia 1945 r. W tym dniu wojska niemieckie opuściły Pilzno. Dzień wcześniej Niemcy saperzy wysadzili most na Wisłoce w okolicach Łabuzia, zaminowali także część prowadzącej do mostu ulicy Lwowskiej w Pilźnie, chcąc zatamować ruch drogowy⁶⁹. Podążające za nimi oddziały Armii Czerwonej były zmuszone przedostać się po lodzie na drugą stronę rzeki. Artysta dokładnie oddaje na płótnie krajobraz zbombardowanej wschodniej części miasta.

Interesujący jest fakt sporego podobieństwa pomiędzy kompozycją obrazu a fotografiami archiwalnymi zbombardowanego mostu, zachowanymi w zbiorach

dzieje..., s. 198–199. Z materiałów tych wynika, że w połowie listopada prace przy budowie fortyfikacji zostały zakończone.

⁶⁵ Olej na płótnie, wym. 85 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_79.

⁶⁶ Olej na płótnie, wym. 84,5 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_80.

⁶⁷ Olej na płótnie, wym. 48,5 × 62,5 cm, sygn. MRP_S_81.

⁶⁸ Według lokalnej tradycji zaznaczona na obrazie figura Matki Bożej została ufundowana w 1884 r. przez hr. Mikołaja Reya z Przyborowia, dla upamiętnienia wydarzeń rabacji galicyjskiej 1846 r. Zob. *Pilzno – historia zapisana fotografią*, red. J. Podlasek, Pilzno 2020, s. 57.

⁶⁹ J. Szczeklik, *Pilzno i jego dzieje...*, s. 200.

II. 4

Obraz Jana Wojnarskiego
Przemarsz na Zachód
wojsk Armii Czerwonej.
18 stycznia 1945 r.
(Muzeum Regionalne
w Pilźnie)

Muzeum Regionalnego⁷⁰. Można zadać pytanie, czy autor, malując obraz, odtwarzał własne wspomnienia czy posiłkował się zachowaną fotografią? Ostatni wojenny obraz Wojnarskiego *Praca w wyzwolonym Pilźnie...* najprawdopodobniej przedstawia scenę kilka dni po wyzwoleniu miasta, również malowaną w zimowym anturazie. Przez mocno zaśnieżoną ulicę, prawdopodobnie Lwowską, mkną samochody wojskowe, ale także sanie. Grupa mężczyzn pracuje przy odśnieżaniu drogi. Drugi plan to, jak w większości omawianych prac, zabudowa miasta spowita śnieżną zawieją. Gdy patrzy się na obraz, nasuwa się myśl, że jest on metaforą zakopania pod śniegiem wszelkich okrucieństw wojny. A zaakcentowanie wspólnej pracy przy odśnieżaniu miasta miało – być może – w zamysle artysty stać się symbolem nowego początku dla Pilzna i jego mieszkańców. Tragiczny bilans wojny i okupacji w Pilźnie to poważne straty w ludności, dewastacja miasta i okolic⁷¹. Bombardowania i ostrzały artyleryjskie doprowadziły do zniszczeń wielu obiektów historycznych miejskiej zabudowy. Analiza treści obrazów z kolekcji Romana Wojnarskiego i ich korelacji ze znanym materiałem źródłowym oraz faktografią dotyczącą dziejów miasta pozwala uznać, że wiernie oddają one okupacyjną codzienność Pilzna. Niewątpliwie jest to ilustracja i pewna forma dokumentacji historii wojennej miasta. Malarstwo tego rodzaju nie tylko ma walor estetyczny, ale także staje się przekazem historycznym, dzięki któremu można się sporo dowiedzieć o danej epoce i żyjącym w niej społeczeństwie⁷². To rodzaj relacji, wprowadzie subiektywnej, bezpośredniego świadka. Każdy obraz ilustruje inne wojenne wydarzenie, a tym samym dokumentuje je w specyficzny sposób. Obrazy dokładnie odzwierciedlają zabudowę i architekturę miasta zajętego przez Niemców, o czym świadczą zachowane fotografie. W przypadku obrazu *Palenie bożnicy, chederu i domów żydowskich przez oddziały SS...* to jedyny materiał ikonograficzny przedstawiający pilźnieńską synagogę. Do tej pory, mimo wysiłku historyków i regionalistów, nie zostało znalezione żadne zdjęcie budynku. Nie oznacza to wcale, że wizerunku z obrazu nie można uznać za prawdziwy lub chociaż prawdopodobny, mimo że jego treści nie da się potwierdzić w innych źródłach. Na tym polega jego szczególna wartość, rozszerzająca stan wiedzy historycznej⁷³. Znamienne, że całość kolekcji, jest namalowana w spokojnej, pastelowej tonacji, wykorzystującej beże, zielenie, żółcie i błękity. Budzi to pewien

⁷⁰ Archiwum Fotograficzne MRP, sygn. MRP_H_699.16, MRP_H_699.17, MRP_H_699.18.

⁷¹ Według danych Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce 1939–1945 wojenne straty ziemi pilźnieńskiej to 110 poległych, 1200 zamordowanych, 600 więzionych, 200 jeńców wojskowych w obozach, 4000 wysiedlonych, 3000 zapędzonych do robót przy konstrukcjach fortyfikacyjnych, 200 wziętych do Baudienstu, 6 zniszczonych wsi, 4 wsie częściowo zniszczone, 1 000 000 m³ zrabanowanego budulca drzewnego, 6000 osób pozbawionych osobistego mienia, zarekwirowane 7000 t zboża i 1500 koni. Cyt. za: J. Szczeklik, *Pilzno i jego dzieje...*, s. 246.

⁷² J. Jarzewicz, *W jaki sposób dzieła sztuki są źródłami...*, s. 105–106.

⁷³ R. Wohlfeil, *Refleksje metodyczne o obrazoznawstwie historycznym...*, s. 113.

niepokój, jakby autor – wiedząc przecież, co wydarzyło się w mieście w kolejnych miesiącach i latach okupacji – próbował delikatnością barw załagodzić, ukoić ciężar swoich wspomnień.

Obrazy Romana Wojnarskiego można zaliczyć do nieczęsto spotykanych malar-
skich dokumentów, przedstawiających realia konkretnego
miejsca w określonym czasie – w omawianym wypadku
w latach wojennych 1939–1945. Zauważamy na nich nie
tylko zabudowę, lecz i strukturę społeczną, a nawet ówczes-
ną modę. Są niewątpliwie tworzywem, z którego historyk
może zrekonstruować wiedzę o przeszłości⁷⁴.

Artysta stworzył swoje dzieła najpewniej blisko 40 lat po
wojnie, opierając się – jak wspomniano – na wykona-
nych przez siebie wojennych szkicach i rysunkach, które
nie przetrwały do czasów współczesnych. Nie jesteśmy
w stanie precyzyjnie ustalić, na ile i w jakim stopniu autor,
tworząc swoją wojenną kolekcję, wykorzystał własne
szkice z czasów okupacji. Zobrazowane wydarzenia zostały
przez niego umiejscowione w czasie, a ich daty zawarte
w tytułach. Zachowany materiał dokumentacyjny dowodzi,
że autorska datacja przedstawionych na płótnie wydarzeń
niewiele odbiega od stanu faktycznego.

Jeśli jednak historyk wykorzystuje obraz jako źródło
historyczne, zawsze musi liczyć się z faktem, że nigdy
nie będzie on wiernym i bezpośrednim odbiciem rze-
czywistości, a więc obiektywnym odzwierciedleniem
historycznych faktów⁷⁵. Trzeba także pamiętać, że arty-
sta odtwarzał wspomnienia widziane oczami małego
chłopca. Omawiane prace mają charakter subiektywnego
malarstwa retrospektywnego.

W interesujących nas dziełach chodzi jednak bardziej o odda-
nie realizmu sytuacji niż wierne przedstawienie historii
konkretnych osób. Stąd też zapewne na wszystkich obra-
zach ludzkie sylwetki zostały ujęte w sposób schema-
tyczny, bez akcentowania indywidualnych rysów twarzy.
To mógł być każdy mieszkaniec Pilźna. Prezentowane
postaci są potraktowane symbolicznie, były niezbędne do
zilustrowania konkretnych aspektów okrucieństwa wojny.

IL. 5

Zniszczony most na
Wistocze 1945 r. (Archiwum
Fotografii Muzeum
Regionalnego w Pilźnie)

⁷⁴ J. Jarzewicz, *W jaki sposób dzieła sztuki są źródłami...*, s. 118.

⁷⁵ R. Wohlfeil, *Refleksje metodyczne o obrazoznawstwie historycznym...*, s. 96.

W jednej z regionalnych recenzji tak scharakteryzowano twórczość malarza:

„ Obrazy Romana Wojnarskiego nie są doskonałe malarsko, lecz powstały za jakże wielką miłością do Pilzna, do Jego Małej Ojczyzny, a przy tym dają przeogromną dozę dokumentu, obrazu i faktu, który dawno przeminął i przebrzmiał. Jestem zafascynowany tym dokumentalizmem i pamięcią wzrokową autora, który przecież po wielu latach utrwalał zdarzenia na płótnie⁷⁶.

Kontynuując myśl recenzenta, warto podkreślić, że nawet niedoskonałe artystycznie i technicznie dzieła mogą mieć równie wysoką rangę i historyczną wyrazistość, co dzieło malarskie o powszechnie uznanej wybitnej wartości artystycznej⁷⁷. Uznając fakt, że sztuce przypisuje się funkcje pamięci społecznej, zbiór wojennych dzieł Romana Wojnarskiego należy uznać za pełen artyzmu dokument okupacji w Pilźnie, zawierający w sobie emocjonalny ładunek osobistych przeżyć autora.

⁷⁶ W.S. Trojan, *Pilzno w obrazach...*, s. 5.

⁷⁷ R. Wohlfeil, *Refleksje metodyczne o obrazoznawstwie historycznym...*, s. 93.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Rzeszowie: Wojewódzki Urząd Informacji i Propagandy.

Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH): Relacje z czasów Zagłady, Żydowska Samopomoc Społeczna.

Opracowania

Bartosz W., *Eksterminacja ludności żydowskiej w byłym powiecie dębickim w latach 1939–1944*, „Echo Załogi” 1986, nr 1–3.

Buhl S., *Niemieckie mundury II wojny światowej*, Warszawa 2022.

Dalecki R., *Armia Karpaty w wojnie obronnej 1939 roku*, Rzeszów 1989.

Frankowski M.T., *Człowiek w warunkach ekstremalnych. Szkice z socjologii wojny i wojska*, Warszawa 2001.

Frydel T., *Powiat dębicki [w:] Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.

Grzybowska M., *Ocalone wspomnienia. Zebrane wspomnienia i opracowania 1939–1945*, cz. 1, Kraków 2020.

Jarzewicz J., *W jaki sposób dzieła sztuki są źródłami historycznymi? [w:] Źródło w humanistyce historycznej*, red. E. Skibiński, P. Stróżyk, Poznań 2021.

Kubacka L., *Tragizm wojny i jej psychologiczne skutki*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2001, z. 1.

Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.

Małozieć M., *Miasto i gmina w okresie okupacji niemieckiej [w:] Pilzno. Monografia miasta do 1945 r.*, Pilzno 2018.

Migawki z dni wojennych. *Pilzno w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945* [katalog wystawy czasowej], Pilzno 2019.

Modrzejewska A., *Niewidoczne skutki wojny – traumatyczne zdarzenia i ich psychologiczne konsekwencje [w:] Współczesne oblicza bezpieczeństwa międzynarodowego*, red. Ł. Jureńczyk, K. Sierżputowska, S. Sadowski, Bydgoszcz 2014.

Pilzno – historia zapisana fotografią, red. J. Podlasek, Pilzno 2020.

Pilzno w starej fotografii i dokumentach, oprac. Z. Mossoń, J. Podlasek, T. Wójcik, Pilzno 2012.

Polacy – Żydzi 1939–1945. Wybór źródeł, oprac. A. K. Kunert, Warszawa 2006.

Porwit M., *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, t. 1, Warszawa 1983.

Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004.

Przybyszewska M., *Holocaust na ziemi radomyskiej [w:] Bez grzechu zaniechania. Holocaust w wymiarze regionalnym*, Radomyśl Wielki 2007.

- Samsonowska K., *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczność w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005.
- Stanaszek B., *Wstęp* [w:] *Dzieje miasta Pilzna*, t. 1, Pilzno 2013.
- Stańko A., *Gdzie Karpat progi... Armia Krajowa w powiecie dębickim*, Warszawa 1984.
- Szczeklik J., *Pilzno i jego dzieje*, Pilzno 1997.
- Szczeklik J., *Żydzi w Pilźnie i ich zagłada*, „Rocznik Tarnowski” 1995/1996.
- Szczeklik J., Wojnarski W., *Zarys dziejów mieszkańców Pilzna*, Pilzno 1997.
- Szczeklik K., *Pilzno i pilźnianie*, Kraków 1911.
- Tatarczany R., *Pilzno w latach 1772–1918. Zarys dziejów*, Pilzno 2017.
- Trojan W., *Pilzno w obrazach*, „Pilźnieńskie Echo” 2004, nr 15.
- Trojan W. S., *Orły – Sokoty Pilzna*, cz. 1, Pilzno 2018.
- Wohlfeil R., *Refleksje metodyczne o obrazoznawstwie historycznym* [w:] *Historia wizualna. Obrazy w dyskusjach niemieckich historyków*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2020.
- Wojtkowiak S., *Państwowe, administracyjne, wojskowe i wyznaniowe podziały terytorialne na ziemiach polskich (zarys dziejów)*, Łódź 2000.
- Wybrane problemy psychologii okresu zagrożenia i wojny*, oprac. K. Doktor, J. Kaganiec, K. Kosecki, Katowice 1985.
- Zabierowski S., *Pustków. Hitlerowskie obozy wyniszczenia w służbie poligonu SS*, Rzeszów 1981.
- Zabytki Pilzna i okolic w opisach i rysunkach Andrzeja B. Krupińskiego*, oprac. A. Krupiński, Pilzno 2010.
- Zabytki ziemi pilźnieńskiej w akwarelach i opisie Andrzeja B. Krupińskiego*, Pilzno 2018.

Ikonomia

- Archiwum Fotograficzne Muzeum Regionalnego w Pilźnie, sygn. MRP_H_699.16, MRP_H_699.17, MRP_H_699.18.
- Muzeum Regionalne w Pilźnie, Kolekcja obrazów Romana Wojnarskiego (1926–1997), Dział Sztuki, sygn. od MRP_S_69 do MRP_S_81.